

BISKUPI, PRAŁACI, KANONICY I NOTARIUSZE. DUCHOWIEŃSTWO SKUPIONE PRZY KATEDRACH WILEŃSKIEJ I ŻMUDZKIEJ A USTAWODAWSTWO I ROZWÓJ KULTURY PRAWNEJ WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO DOBY RENESANSU¹

Wioletta Pawlikowska-Butterwick

Warszawa

Konstatacja Jerzego Ochmańskiego sprzed lat 45, że kapituła wileńska „zarówno w wieku XV, jak i w epoce humanizmu stanowiła elitę intelektualną Litwy, która służyła swemu krajowi przez wytrwanych prawników, współredaktorów I i II Statutu litewskiego oraz przez służbę w kancelarii wielkksiążęcej na odpowiedzialnych stanowiskach sekretarzy, w dyplomacji i polityce”², pozornie mogłaby wydawać się truizmem. Kwestia bynajmniej nie jest jednoznaczna i wymaga doprecyzowania oraz badań szczegółowych. Gdy przyjrzymy się bliżej biografii ludzi, którzy ją tworzyli – a przede wszystkim rezydowali w stołecznym mieście Wielkiego Księstwa Litewskiego i w nim pracowali – stwierdzenie Ochmańskiego nabierze kolorytu.

Podniesiona w niniejszym tekście, a zasygnalizowana w tytule kwestia jest tym istotniejsza, że część duchowieństwa związana była z kapitułami wileńską i żmudzką **nie tylko** nominalnie, lecz także realnie i w ważki sposób przyczyniła się do powstania statutów zarówno kościelnych, jak i świeckich w Wielkim Księstwie Litewskim. Notariusze zaś byli „milczącymi” świadkami i nośnikami tych wiekopomnych prac.

Wśród członków **rezydentów** kapituły wileńskiej wypada szukać autorów/redaktorów statutów kapitułnych, które są jednym z najważniejszych źródeł umożliwiających badanie organizacji i ustroju korporacji kanonickich³, są też

¹ Niniejszy tekst częściowo powstał na podstawie studium Wioletty Pawlikowskiej-Butterwick: *Pawlikowska-Butterwick W.* Regarding the sixteenth-century statutes of the cathedral chapters of Vilna and Samogitia (dalej – *Pawlikowska-Butterwick W.* Regarding the sixteenth-century statutes) // *Pawlikowska-Butterwick W., Jovaiša L.* Vilniaus ir Žemaičių katedrų kapitułų statutai. Vilnius, 2015 (dalej – *Pawlikowska-Butterwick W., Jovaiša L.* Vilniaus ir Žemaičių katedrų kapitułų statutai), p. 113–213.

² *Ochmański J.* Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie. Poznań, 1972 (dalej – *Ochmański J.* Biskupstwo wileńskie), s. 50.

³ *Radziwiński A.* Uwagi o najstarszych statutach kapituł kolegiackich metropolii gnieźnieńskiej //

wyrazem samorządności kapituł katedralnych oraz kolegiackich⁴. Pod względem autorstwa statuty są dziełem konkretnych ludzi, choć nie zawsze możemy ich wskazać z imienia bądź nazwiska. O ile w przypadku statutów kapituły wileńskiej mogą postawić hipotezę, że stanowią efekt pracy grupy ludzi, aczkolwiek oficjalnie kapitule nadał je biskup wileński Wojciech Radziwiłł († 19 kwietnia–5 lipca 1519⁵), to w przypadku statutów kapituły żmudzkiej – najprawdopodobniej – mamy do czynienia z dziełem jednego autora-redaktora – Piotra Roizjusza († 23–29 kwietnia 1571⁶), osoby uznanej za jedną z najwybitniejszych i zasłużonych dla Wielkiego Księstwa Litewskiego doby Renesansu⁷.

Społeczeństwo, armia i polityka w dziejach Polski i Europy: studia z dziejów politycznych i wojskowych dedykowane Profesorowi Benonowi Miśkiewiczowi z okazji jubileuszu siedemdziesięciolecia urodzin / Red. A. Czubiński. Poznań, 2002, s. 183. Zob. też: *Bilska-Ciećwierz M.* Powstanie i organizacja kapituł kolegiackich metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Kraków, 2007, s. 187n.

⁴ *Zachorowski S.* Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich. Kraków, 1912. Korzystamy z wydania drugiego, które do druku przygotował i przedmową opatrzył Marek Daniel Kowalski, Kraków, 2005 (dalej – *Zachorowski S.* Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich), s. 135.

⁵ *Michalewiczowa M.* Radziwiłł Wojciech (Albrycht) (dalej – *Michalewiczowa M.* Radziwiłł Wojciech) // *Polski Słownik Biograficzny* (dalej – PSB). T. 30, 1987, s. 377–379. Zob. też: *Szostkiewicz Z.* Katalog biskupów obrz. łac. przedrozbiorowej Polski. Sacrum Poloniae Millennium, Rzym: b.m.w., 1954 (dalej – *Szostkiewicz Z.* Katalog biskupów), s. 155; *Ochmański J.* Biskupstwo wileńskie, s. 15–16; *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.* / Sud. V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša and M. Paknys. Vilnius, 2009, Nr. 73, p. 29–30 (dalej – LKD).

⁶ Dotychczas w literaturze przedmiotu jako datę śmierci Roizjusza wskazywano 26 IV 1571 (*Tazbir J.* Roizjusz (Roysius) Piotr // PSB. T. 31, 1989 (dalej – *Tazbir J.* Roizjusz (Roysius)), s. 499–503; *Błaszczak G.* Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku. Ustrój. Poznań, 1993 (dalej – *Błaszczak G.* Diecezja żmudzka. Ustrój), nr 16, s. 58; LKD, Nr. 2024, p. 340; *Tamošiūnienė A.* Petro Roizijaus poėtinio talento savitumas // *Petras Roizijus, Rinktiniai eilėraščiai* (Carmina selecta) / Vertė R. Katinaitė, E. Patiejūnienė, E. Ulčinaitė. Vilnius, 2008 (dalej – *Tamošiūnienė A.* Petro Roizijaus poėtinio talento savitumas), p. 23. Taką datę – bezpodstawnie – wskazał Jan Kurczewski (Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju / Red. J. Kurczewski. T. 3. Wilno, 1916, s. 54). Z kolei Vytautas Andriulis (*Andriulis V.* Petras Roizijus Lietuvos XVI amžiaus teisinės kultūros kontekste // *Pirmasis Lietuvos statutas ir epocha: straipsnių rinkinys* / Sud. I. Valikonytė, L. Steponavičienė. Vilnius, 2005, p. 165) zwrócił uwagę, choć bez odesłania do źródła informacji, że niektórzy badacze podają, iż śmierć Roizjusza nastąpiła 23 III, zaś inni 26 IV 1571 r. Z oryginalnych akt kapituły i protokołu z dnia 9 V 1571 r. (*Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, Acta Capituli Vilnensis* (dalej – LMAVB RS, ACV), V, § 112, k. 36v.) wiadomo tylko, że wówczas Roizjusz został wspomniany jako zmarły. Ponadto w ogóle nie sporządzono protokołu z dnia 26 IV. Datę śmierci Roizjusza możemy sprecyzować na podstawie *Compendium historiae Collegii Vilnensis SJ, ARSI*, Pol. 65, z którego wynika, że śmierć nastąpiła między 23 a 29 IV 1571 r.

⁷ Na temat jego ogólnoeuropejskich osiągnięć i zasług dla Wielkiego Księstwa Litewskiego zob. *Cabañero J. G.* Un gran latinista aragonés del siglo XVI: Pedro Ruiz de Moros // *Cuadernos*

Niemniej, trzeba wyraźnie zaznaczyć, iż statuty kapituły żmudzkiej powstały z inspiracji ówczesnego biskupa Jana z Domanowa († października 1563⁸)⁹. Przez wiele lat wspomniane wyżej osoby spajały środowiska skupione przy dwóch katedrach Wielkiego Księstwa Litewskiego: wileńskiej i żmudzkiej¹⁰. Ponadto, o czym jeszcze będzie mowa, biskup żmudzki Jan Domanowski oraz sędzia sądu asesorskiego Piotr Roizjusz wraz z kanonikiem wileńskim Stanisławem Gabriałowiczem Narkuskim († września 1564¹¹) wchodzili w skład „rzymskiej” części komisji mającej przygotować projekt II Statutu litewskiego¹². Do komisji należał również – pochodzący z Wielunia – doktor obojga praw Augustyn Rotundus-Mieleski, biorący następnie udział w pracach komisji, która opracowała III Statut litewski¹³. Zaś trzy statuty litewskie (1529, 1566, 1588) są pomnikami kultury prawnej najdobitniej świadczącymi o znaczeniu Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie XVI-wiecznej Europy.

de Historia Jerónimo Zurita, nr 12–13, 1961, s. 129–160; Classical influences on European culture, A.D. 1500–1700: proceedings of an international conference held at King's College, Cambridge, April 1974. T. 2 / Red. R. R. Bolgar. Cambridge, 1976, p. 52; *Fijałkowski T.* Piotr Roizjusz – polski romanista XVI wieku. Zarys problematyki // *Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku.* Wrocław, 1976, s. 7–75; *Goštautas S.* Dr. Ispanų humanistas Petras Roizijus Vilniuje (1551–1571) // *Aidai*, 9, 1979, p. 397–405; *Ivinskis Z.* Žemaičių religinė padėtis vysk. Jurgio Petkūno-Petkevičiaus laikais // *Rinktiniai raštai.* T. 4, p. 268–271; *Tazbir J.* Roizjusz (Roysius), s. 499–503; *Jovaiša L.* De arte dedicatoria // *Knygų aidai*, Nr. 2, 2000, p. 30–32; *Malinowska J.* Twórczość poetycka Piotra Roizjusza (1506–1571). Studium historycznoliterackie. Lublin, 2001; *Tamošiūnienė A.* Pilietiškusmas Petro Roizijaus (–1505–1571) kūryboje. Kaunas, 2007 (niepublikowana praca doktorska); *Tamošiūnienė A.* Petro Roizijaus poetinio talento savitumas, p. 19–47; tam dalsza literatura.

⁸ *Błaszczak G.* Diecezja żmudzka. Ustrój, nr 16, s. 58.

⁹ Na temat Jana z Domanowa zob. *Jasnowski J.* Domanowski Jan (zm. 1563) // *PSB.* T. 5, 1939–1946, s. 298–299; *Ochmański J.* Biskupstwo wileńskie, nr 103, s. 44; *Błaszczak G.* Diecezja żmudzka. Ustrój, nr 16, s. 57–62; *LKD*, Nr 830, p. 142–145; *Pawlikowska W.* Wileńska kapituła katedralna w drugiej połowie XVI wieku, praca doktorska. Poznań, 2011 (dalej – *Pawlikowska W.* Wileńska kapituła katedralna), nr 11, s. 452–458; tam dalsza literatura.

¹⁰ Szerzej na ten temat zob. *Pawlikowska W.* The Challenge of Trent and the Renewal of the Catholic Church in the Grand Duchy of Lithuania: The Higher Clergy of Vilnius and the Problems of Plural Benefices and Residence in the Sixteenth Century // *Bažnyčios istorijos studijos.* T. 4, 2011 (dalej – *Pawlikowska W.* The Challenge of Trent), p. 37–56; *Pawlikowska-Butterwick W.* Clergymen on the Move: Journeys by Vilnan Canons and Prelates in the 16th Century // *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 29, 2014, p. 78n.

¹¹ *Pawlikowska W.* Wileńska kapituła katedralna, nr 39, s. 543–548; *LKD*, Nr 2267, p. 374–376. *Ochmański J.* Biskupstwo wileńskie, nr 121, s. 48, jako datę śmierci podaje 13 II 1565 r.

¹² *Bardach J.* Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym // *idem.* O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988 (dalej – *Bardach J.* Statuty litewskie), s. 30–33.

¹³ *Baryczowa M.* Augustyn Rotundus Mieleski – pierwszy historyk i apologeta Litwy // *Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII w.* Wrocław, 1976.

Na przestrzeni jednego stulecia ustawodawcy trzykrotnie dokonali kodyfikacji systemu swego prawa. O doniosłości III Statutu, jak ujął to Juliusz Bardach, „dowodzi choćby fakt, że wartości w nim zawarte znalazły najpełniejszy wyraz w praktyce prawniczej Wielkiego Księstwa i krajów sąsiednich, dla których stał się wzorem”¹⁴. Pierwsza za przykładem Litwy chciała pójść Korona. Powołano nawet komisję, jednak jej praca nie przyniosła spodziewanych efektów¹⁵. Toteż długo Polska literatura prawnicza XVII i XVIII wieku powoływała się na III Statut, który, z niewielkimi zmianami, przetrwał do **rozbiorów** Rzeczypospolitej jako „źródło prawa polskiego lub co najmniej jako kodyfikacja uzupełniająca braki prawa polskiego”¹⁶. A jak było w przypadku statutów kapituły wileńskiej, które o ponad dekadę wyprzedziły statuty ziemskie?

Już na początku należy zastrzec, że dostrzeżone podobieństwo pomiędzy statutami kapituł wynikać może z recepcji tych samych źródeł. Niemniej na tym etapie badań nie mogę **zupełnie** wykluczyć, że podstawą niektórych statutów kapituły żmudzkiej mogły być statuty kapituły wileńskiej.

W przypadku kwestii wzajemnej relacji między statutami kapituł, należy wziąć pod uwagę, że wszystkich członków kapituł obowiązywała tajemnica kapitulna szczególnie w kwestii przedmiotu obrad kapitulnych i statutów. Każdy nowo mianowany biskup, prałat i kanonik – przed instalacją (ingresem) – składał przysięgę na wierność prawom i zwyczajom katedralnym, oraz zobowiązywał się do zachowania tajemnicy. W tym kontekście wymownie pobrzmiewa głos Jana Kurczewskiego, który we *Wspomnieniach z przeszłości* (z początku dwudziestego wieku) opisując doświadczenia z „ludźmi dziwnych profesji” napomyka:

*Tłumaczyłem, że to są resztki archiwum, którego cały korpus oryginały i księgi są w wileńskiej Bibliotece Publicznej, że akta są prywatną własnością kapituły i katedry i rozpatrywanie ich bez dozoru, a nawet wejście do zbiorów **statutami jest zabronione**, że wynosić ich na stronę także pod cenzurami w statutach przewidzianymi nie wolno. Jednakże, jeżeli co potrzeba komu z uczonych czy w prywatnym interesie służyć odpisami tych dokumentów, które posiadam, a tych dokumentów wskazuję ich miejsce znajdowania się o ile mi jest wiadome. Nic to nie pomagało: jeden mi w oczy niegrzecznie powiedział, drugi przyjezdny jakiś student przez osoby trzecie udający się do mnie, gdy odmówiłem zaskarżył przed rządzącym diecezją prałatem Frąckiewiczem, który oczywiście, **będąc członkiem kapituły znał statuty i odmówił wydania aktów** „do paratygodniowego rozpatrze-*

¹⁴ Bardach J. Statuty litewskie, s. 61.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Makarewicz J. Polskie prawo karne. Część ogólna. Lwów, 1919, s. 15n. Cyt. za: Bardach J. Statuty litewskie, s. 65. Zob. też: *Godek S.* III Statut litewski w dobie porozbiorowej. Warszawa, 2012.

nia". Były jeszcze i inne tendencje, poważniejsze, ale i te uchyliłem, gdyż uważałem te zbiory swoje za podlegające statutom kapitulnym (podk. WPB)¹⁷.

W świetle statutów kapituły wileńskiej z XVI w., za ujawnienie tajemnicy kapitulnej groziła surowa kara¹⁸, a przecie również dekrety były uchwalane na posiedzeniach kapituły. Zatem czy prałaci i kanonicy wileńscy mieli dostęp do statutów innych kapituł? Odpowiedź brzmi tak – z pewnością, jeśli byli członkami innych korporacji¹⁹. Jednak nawet wtedy – przynajmniej teoretycznie – zobowiązani byli do przestrzegania tajemnicy. Stąd można konstatować, że nawet jeśli posiadali wiedzę na temat podstaw prawnych innych kapituł, to nie powinni – przynajmniej **o t w a r c i e** – dać temu świadectwa.

O tym, że w **praktyce** często bywało inaczej świadczy choćby wpis z 1 października 1532 roku *Constitutio ut prelati canonicos eorum in missis non impediunt*, w świetle którego prałaci wileńscy zwrócili się z prośbą do konfratrów, którzy jednocześnie byli członkami kapituły krakowskiej, o objaśnienie praw obowiązujących w tamtejszej kapitule. Wyjaśnić trzeba, iż w 1532 roku nastąpiła eskalacja sporu pomiędzy prałatami i kanonikami wileńskimi o odprawianie nieszpórów i mszy św. w okresie hebdomady, tj. tygodnia przypadającego na danego kanonika. Wówczas prałaci, którzy dążyli do wyrównania praw z kanonikami, argumentowali, że chcą ściśle trzymać się zachowanego w katedrze krakowskiej zwyczaju, na wzór której kapituła wileńska została ufundowana. Dlatego, zwrócili się do konfratrów z prośbą o wyjaśnienie tej kwestii. Ostatecznie otrzymali odpowiedź, że według dawnego zwyczaju w kościele katedralnym, prawo celebrowania mają hebdomadariusze. Wyjątek uczyniono dla prałatów będących jednocześnie biskupami²⁰. Być może uczyniono ukłon w stosunku dla biskupów, ponieważ ówczesny prałat archidiakon Paweł Holszański († 4 września 1555²¹) był zarazem biskupem łuckim²².

Wspomnieć trzeba, że również później członkowie kapituły wileńskiej argumentowali, że kapituła została ufundowana na wzór krakowskiej. Tytułem

¹⁷ Kurczewski J. Wspomnienia z przeszłości // Krahel T. Diecezja wileńska. Studia i szkice / Red. T. Kasabula, A. Szot. Białystok, 2014, s. 370.

¹⁸ Pawlikowska-Butterwick W., Jovaiša L. Vilniaus ir Žemaičių katedrų kapitulų statutai, p. 326.

¹⁹ Na temat kumulacji beneficjów przez prałatów i kanoników wileńskich zob. Pawlikowska W. The Challenge of Trent, p. 37–56.

²⁰ LMAVB RS, ACV, I, f. 150, § 545.

²¹ Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae. T. 2 / Red. P. Rabikauskas. Romae, 1978, p. 14.

²² Beneficja Pawła Holszańskiego wyliczają: Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, nr 84, s. 41; LKD, Nr. 1877, p. 320–322.

przykładu 8 października 1584 roku, gdy wybuchł spór pomiędzy nowym prałatem proboszczem Maciejem Kłodzińskim (prałat proboszcz od 11 maja 1584²³; † przed 5 października 1616²⁴) a biskupem sufraganiem Cyprianem OP († 18 marca 1594²⁵) o miejsce w stallach prezbiterium. Prałat Kłodziński – powołując się na zwyczaje innych katedr – uważał, że powinien zajmować miejsce przed wszystkimi prałatami i kanonikami. Zaś Cyprian – powołując się na przywilej biskupa Pawła Holszańskiego z 12 października 1551 roku²⁶ – twierdził, że będąc biskupem pomocniczym powinien zajmować miejsce przed prałatami i kanonikami. Z rozstrzygnięciem sporu postanowiono wstrzymać się do czasu powrotu kardynała Jerzego Radziwiłła z Inflant, zalecając stronom, by do tego czasu zajmowali którekolwiek miejsca, niemniej pierwsze pozostawiając puste²⁷. Do kwestii powrócono kilka lat później: 23 listopada 1587 roku. Wówczas, powołując się na zwyczaj panujący w kapitule krakowskiej i w innych katedrach oraz przede wszystkim na postanowienie Pawła Holszańskiego, zdecydowano, że sufragan będzie zajmować w chórze katedralnym miejsce pomiędzy biskupami a prałatami i kanonikami. Niemniej, podczas obrad kapitulnych w kapitularzu biskup sufragan miał zajmować miejsce i głosować w kolejności wynikającej z posiadania kanonii lub prałatury²⁸. Na marginesie trzeba zaznaczyć, że biskupi sufragani wcale często byli zarazem prałatami lub kanonikami. Zaś zajmowanie przez jedną osobę dwóch miejsc w hierarchii kościelnej było przyczyną wielu napięć.

Wracając jednak do głównego wątku, to trzeba stwierdzić, że choć z akt kapituły wileńskiej wyziera, że w rozstrzygnięciu wewnątrzkościelnych kwestii spornych odwoływano się m. in. do regulacji obowiązujących w kapitule krakowskiej, to jednak – ze znanych mi przykładów – **nie wynika**, że statuty były wzorowane na statutach tamtejszej katedry. Wynika jeno, że w rozstrzygnięciu kwestii wątpliwych posilkowano się doświadczeniem i zwyczajami panującymi w bratnich instytucjach.

Niemniej w szesnastowiecznej metryce kapitulnej odnajdujemy zapis świadczący o tym, że jeden z uchwalonych dekretów został ułożony na wzór statutowi kapituły krakowskiej. 10 października 1555 kanonicy *Statutum novum ad instar ecclesiae cathedralis Cracoviensis factum* uchwalili, że każdy prałat lub kanonik

²³ LMAVB RS, ACV, VI, s. 351–352, § 267.

²⁴ LMAVB RS, ACV, VIII, f. 296, § 959.

²⁵ LMAVB RS, ACV, VII, f. 215v, § 500.

²⁶ LMAVB RS, ACV, III, f. 10v–11, § 23; f. 23v–24, § 69.

²⁷ LMAVB RS, ACV, VI, s. 385–386, § 298.

²⁸ LMAVB RS, ACV, VII, f. 76v–77, § 150.

wraz z postąpieniem na biskupstwo powinien zrzec się praw do kurii kapitulnej i prestymonium. Zaś każdy, kto dopuściłby biskupa elekta do opcji domu lub (i) prestymonium podlegać miał karze przewidzianej przez statuty. Natomiast biskupowi elektowi, który sprzeciwiłby się temu postanowieniu, groziła kara ekskomuniki, utrata praw do refekcji oraz zakaz wstępu do kapituły²⁹. W istocie, 18 maja 1553 roku kapituła krakowska uchwaliła dekret *Contra promotos ad episcopatum statutum* stanowiący, iż biskupi nominaci wywodzący się z kapituły krakowskiej wraz z nominacją powinni zrezygnować z kurii kapitulnej i prestymonium³⁰. Jednak statutu o podobnej wymowie nie odnajdujemy w zwodzie statutów z 1515 roku. Ponadto z powyższego wynika tylko, że jeden z dekretów wzorowany był na dekreście uchwalonym przez kapitułę krakowską; nie zaś cały zwód statutów.

W kontekście rozpatrywanego przeze mnie tematu ważkich informacji dostarcza zapis z 13 grudnia 1513 roku. Wówczas kapituła wydała uchwałę, która miała zapobiec nieporozumieniom i ustrzec grono przed wydaniem niesprawiedliwych decyzji w kwestiach dotyczących kleryków. Istotne, że uchwałę podjęto odwołując się do zwyczajów panujących w katedrach gnieźnieńskiej, krakowskiej, poznańskiej, kujawskiej, etc.³¹ Podobnie uczyniono 4 października 1518 roku. Wówczas, powołując się na zwyczaj obowiązujący w innych kapitułach przystąpiono do opcji majątków kapitulnych. Teoretycznie do 1564 roku – zgodnie z zasadą opcji – pierwszeństwo wyboru majątku mieli duchowni o najdłuższym stażu kapitulnym³². Zasady przydzielania majątków kapitulnych zostały określone w zbiorze z 1515 roku; statutem 23 *Uni non debent concedi duae domus capitulares nec duae villae praestimoniales* powzięto, że jeśli kanonik obejmie „lepsze” prestymonium/dom, wtedy powinien zwolnić majątek/posesję wcześniej posiadany. Wówczas o wakujące prestymonium/dom mogli ubiegać się – wedle starszeństwa i powołania (*fratri iuxta vocationem et senium*) – pozostali konfratry³³. Po pierwsze zastanawia data uchwalenia dekretu (4 października 1518 r.), która wskazywałaby na to, że kapituła przepis uchwaliła kilka lat po przygotowaniu statutów przez Wojciecha Radziwiła. Choć statuty nie były

²⁹ LMAVB RS, ACV, III, f. 119v–120, § 304.

³⁰ Statuta capitularia Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis mandato et impensis / Wyd. I. Polkowski, Cracoviae, 1884, nr 89, s. 75–76; *Fijałek J.* Bibliografia ustawodawstwa kapitulnego w Polsce // Statuty kapituły katedralnej wrocławskiej. Z materiałów przysposobionych przez X. prałata Stan. Chodyńskiego wydał i bibliografią ustawodawstwa kapitulnego w Polsce poprzedził J. Fijałek. Kraków, 1916, s. LXXI.

³¹ LMAVB RS, ACV, I, f. 22v, § 27.

³² LMAVB RS, ACV, I, f. 31, § 34.

³³ *Pawlikowska-Butterwick W., Jovaiša L.* Vilniaus ir Žemaičių katedrų kapitulų statutai, p. 312.

wówczas jeszcze zatwierdzone, to takie rozwiązanie wydaje się być nielogiczne. Dlatego dopuścić należy również sytuację, w której kapituła 4 października 1518 roku uchwaliła dekret, w oparciu o *zwyczaje innych katedr*. Z czasem ów dekret został wciągnięty do zводу statutów. Takie rozwiązanie byłoby możliwe przy założeniu, że dysponujemy nie późnoszesnastowiecznym odpisem statutów z 1515 r. a odpisem statutów w redakcji z końca XVI lub z początku XVII wieku. Jest to tym bardziej możliwe, że przywołany przykład nie jest odoosobniony.

W tym kontekście intrygująco pobrzmiewa punkt szósty instrukcji danej delegatom kapituły na sejm: prałatowi kustoszowi Jerzemu Białłozorowi i kantorowi Janowi Newelskiemu, z 13 lutego 1654 roku. Kapituła zaleciła swym posłom, by: „*Statuta et Ordinationes Capituli Cracoviensis* dla confrontowania statutów kapituły naszej; a submitował się Imć Xiądz Cantor postarać się one *apud Capitulum Cracoviense*. Wczym aby starania pilnego Ich Mości Xiędza posłowie przyłożyli”³⁴.

W przypadku interesującego mnie ustawodawstwa kwestie autorstwa, recepcji oraz podstaw źródłowych należy rozpatrywać nie oddzielnie, lecz razem. Niemniej, choć ludzie tworzący źródła normatywne byli nośnikami kultury, myśli i informacji, to problem wymaga szczególnie ostrożności. Zatem aczkolwiek członkowie kapituł oraz biskupi zobowiązani byli do przestrzegania tajemnicy kapitulnej, co nakładało nań pewne ograniczenia (zob. wyżej)³⁵, to poprawne wydaje się być przyjęcie założenia, że niezależnie od bieżącej przynależności parafialno-diecezjalnej w pracach kodyfikacyjnych wykorzystywali zdobyte doświadczenia oraz umiejętności³⁶. Zasygnalizowana kwestia wymaga dalszych badań szczegółowych³⁷, niemniej już teraz można postawić pytania czy, oraz, w jakim stopniu Piotr Roizjusz w pracy nad statutami kapituły żmudzkiej czerpał inspirację ze statutów kapituły wileńskiej. Choć wydaje się, że na obecnym etapie udzielenie odpowiedzi na pytanie nie jest możliwe, to już teraz chciałabym

³⁴ LMAVB RS, ACV, XIII, ff. 114–115, § 450, 6).

³⁵ Pawlikowska-Butterwick W. Regarding the sixteenth-century statutes, p. 157–164, 184–185.

³⁶ Omówienie problemu wychodzi poza ramy niniejszego tekstu. Na ten temat Pawlikowska-Butterwick W. Rola duchowieństwa kapitulnego w procesie integracyjnym Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną Polską za Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta, referat wygłoszony na międzynarodowej konferencji naukowej „Jagiellonowie i ich świat: Centrum a peryferie w systemie władzy Jagiellonów”, Oświęcim, 20–22 X 2016 r.

³⁷ W ostatnim czasie na temat potrzeby kontynuacji badań nad ustawodawstwem kościelnym pisał Leszek Zygnier: Zygnier L. Reforma prawa partykularnego metropolii gnieźnieńskiej w XV i na początku XVI wieku oraz jej wpływ na ustawodawstwo diecezji wileńskiej i żmudzkiej // Kultūra, ekonomika, visuomenė: sąveika ir pokyčiai viduramžiais ir ankstyvaisiais naujaisiais laikais Baltijos rytinėje pakrantėje: mokslinių straipsnių rinkinys / Red. M. Ščavinskas. Klaipėda, 2015, p. 112–134.

zwrócić uwagę pewne szczegóły. Mianowicie statuty kapituły żmudzkiej zostały ułożone w 1561 roku lub krótko przed. W każdym razie, już wówczas – najprawdopodobniej – Roizjusz był związany z tamtejszym gronem kapitulnym. Zaś do kapituły wileńskiej wszedł kilka lat później: 23 października 1567 roku. Wtedy też po raz pierwszy został odnotowany w metryce kapitulnej³⁸. Wcześniej Roizjusz formalnie **nie był** związany z żadną z kapituł koronnych. Zatem, czy w istocie znał, lub miał dostęp do statutów innych kapituł? Kwestia bynajmniej nie jest oczywista. Inaczej problem wygląda w przypadku Jana z Domanowa, który przez długi okres był prałatem prepozytem wileńskim (17 maja 1529³⁹ – zrezygnował przed 28 XI 1555⁴⁰) a później kanonikiem (przed 26 XI 1548⁴¹–⁴²). Zatem w chwili otrzymania nominacji na biskupstwo żmudzkie (25 XI 1555⁴³) oraz jego objęcia (ingres: 29 X 1556⁴⁴) był formalnie a – co ważniejsze – **realnie** związany z kapitułą wileńską; dobrze znając jej obyczaje i akty prawne. Znamienny jest również zapis z 2 stycznia 1568 roku: **wówczas** Roizjusz był już członkiem kapituły wileńskiej a od przyjęcia II Statutu litewskiego minęły dwa lata. Wtedy kanonicy powzięli decyzję, aby ze względu na nieznaną sobie praw zawartych w II Statucie litewskim, która uniemożliwia skuteczną obronę majątku kapituły, zatrudnić biegłego prawnika. Za rekomendacją kanonika Wawrzyńca Wolskiego postanowiono przyjąć dworzanina królewskiego Zdana Rusina, oferując mu w zamian (w dzierżawę?) folwark Szpingle wraz z dochodami z karczmy i zapewniając o możliwości zwiększenia profitów⁴⁵.

Choć Roizjusz z gronem wileńskim związany był bardziej nominalnie, z rzadka pojawiając się na sesjach kapituły, to wymownie pobrzmiewa postanowienie kapituły z 23 stycznia 1568 roku, aby rozstrzygnięcie sporu pomiędzy prałatem

³⁸ LMAVB RS, ACV, IV, f. 146, § 503.

³⁹ LMAVB RS, ACV, I, f. 129v–130, § 475. Domanowski przedłożył kapitule pismo prezenty 14 maja, ACV, I, f. 128v, § 470. Niemniej wzmiankowany jako prepozyt wileński już 3 XI 1528. Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, sygn. nr 94, f. 376; (5 X 1529); Ibidem, nr 109, k. 404.

⁴⁰ Codex Mednicensis seu Samogitiae dioecesis. T. 1: (1416 II 13–1609 IV 2) / Sud. P. Jatulis, Romae: Academia Litwana Catholica Scientiarum. Sectio Historica (Fontes Historiae Lituanicae, vol. 3) 1984, p. 491–493, 519. Zob. *Błaszczuk G.* Diecezja Żmudzka. Ustrój, s. 58. W LKD, Nr. 830, p. 142, informacja, że zrezygnował z prałatury przed 28 września.

⁴¹ Cracovia Lithuanorum saeculis XIV–XVI. Lietuvių Krokva XIV–XVI amžiais / Sud. S. Lūžys, W. Urban. Vilnius, 1999 (dalej – Cracovia Lithuanorum saeculis XIV–XVI), p. 190, Nr. 301.

⁴² *Błaszczuk G.* Diecezja Żmudzka. Ustrój, s. 58.

⁴³ *Błaszczuk G.* Diecezja Żmudzka. Ustrój, nr 16, s. 58.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ LMAVB RS, ACV, IV, f. 154, § 519.

dziekanem Pawłem Skaszewskim († przed 7 października 1575⁴⁶) a biskupem sufraganiem Jerzym Albinem († przed 10 maja 1570⁴⁷) dotyczącego Bystrzycy, powierzyć doktorom prawa kanonicznego Piotrowi Roizjuszowi i Janowi Ostrowskiemu († po 27 sierpnia 1579⁴⁸)⁴⁹.

W zwodzie statutów kapituły wileńskiej widnieje nazwisko Wojciecha Radziwiłła. Statuty powstałe za pontyfikatu tego biskupa najprawdopodobniej dały podstawę późniejszym redakcjom/odpisom (?). Biskup Radziwiłł dał się poznać przede wszystkim jako wielki darczyńca oraz polityk⁵⁰. Wiadomo również, że osobiście uczestniczył w obradach Soboru Laterańskiego⁵¹. Może wówczas zrodziła się myśl uchwalenia i nadania statutów kapitule wileńskiej? Trudno jednak przypuszczać, że Radziwiłł osobiście podjął się dzieła ich zrehabilitowania, toteż potencjalnych autorów wypada szukać wśród osób z jego kręgu. Tym bardziej, że wciąż niewiele wiemy o jego wykształceniu – co prawda S. Rowell podaje, że studiował prawo we Włoszech, jednak bez odesłania do źródła tej informacji⁵². Nie od rzeczy jest zatem ograniczenie pola poszukiwań do grona najbliższych współpracowników i osób najbardziej zainteresowanych powstaniem statutów – prałatów i kanoników – którzy ówczesnie **wypełniali** stalle w kapitule. Pole wyboru zawęża fakt, że redaktorami statutów powinny – przynajmniej teoretycznie – być osoby biegłe w prawie i znające zwyczaje kapituły wileńskiej. Sensowne wydaje się zatem ograniczenie poszukiwań do osób legitymujących się prawniczym wykształceniem oraz rezydujących przy katedrze.

W 1502 roku, a zatem od czasu, kiedy zaczęto prowadzić metrykę, kapitułę wileńską tworzyło czterech prałatów i dziesięciu kanoników⁵³. Wówczas w kapitule wileńskiej zasiadało aż kilku duchownych posiadających niezbędne przygotowanie merytoryczne i praktyczne. W kolejności wejścia do kapituły (wg. Jerzego Ochmańskiego) byli to: doktor dekretów Jan Filipowicz z Wilna († 9 lutego

⁴⁶ LMAVB RS, ACV, V, f. 191, § 533.

⁴⁷ LMAVB RS, ACV, IV, f. 248v, § 740.

⁴⁸ Cracovia Lithuanorum saeculis XIV–XVI, p. 230, Nr. 404.

⁴⁹ Zob. LMAVB RS, ACV, IV, f. 155v–156, § 526.

⁵⁰ Michalewiczowa M. Radziwiłł Wojciech, s. 377–379.

⁵¹ Szostkiewicz Z. Katalog biskupów, s. 155; Minnich N. H. The participants at the fifth Lateran Council // Archivum Historiae Pontificiae, 12, 1974, p. 169–170, 192, gdzie znajduje się informacja, że Radziwiłł brał udział w sesjach I–VIII Soboru (od XII 1512 r. aż do XII 1513 r.) i prawdopodobnie wrócił na Litwę na początku 1514 r. Ogólnie na ten temat *Rabikauskas P.* Lietuvos globėjas šv. Kazimieras. Vilnius–Kaunas, 1993, p. 55.

⁵² Baronas D., Rowell S. C. The conversion of Lithuania. From pagan barbarians to late medieval Christians. Vilnius, 2015, p. 490.

⁵³ Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, s. 24–25.

1524), kanonik wileński w latach 1496⁵⁴ (lub 1497⁵⁵)–1524⁵⁶. W 1501 roku prałatem kustoszem wileńskim był doktor dekretów Stanisław *de Vilna*. Jednak informacje o nim urywają się na 1506 roku⁵⁷. Od 1511 roku członkiem kapituły wileńskiej był Mikołaj Wieźgajło († 19 stycznia 1533), który prócz licznych beneficjów był sekretarzem wielkoksiażącym⁵⁸, protonotariuszem apostolskim, wikariuszem generalnym i oficjałem⁵⁹ oraz biskupem żmudzkiem⁶⁰. Znacząco, w kontekście moich badań, brzmi hipoteza, że Wieźgajło mógł być jednym z współtwórców I Statutu litewskiego⁶¹. Za tym przypuszczeniem przemawia fakt, że w 1524 roku jako sekretarz wielkoksiażący dostarczył Olbrachtowi Gasztołdowi aprobowany przez hospodara tekst Statutu⁶². Juliusz Bardach do kręgu osób, które być może miały wpływ na tenor i redakcję I Statutu litewskiego, zaliczył dwóch członków kapituły wileńskiej legitymujących się doktoratami z prawa: Jerzego z Ejszyszek († przed sierpniem 1533⁶³) i Wacława Czyrkę († przed 29 marca 1555⁶⁴)⁶⁵. Hipoteza Bardacha spotkała się z akceptacją specjalistów⁶⁶. Sławomir Godek przypuszcza, że „dzięki zabiegom tych właśnie mężów, biegłych w prawie kanonicznym i rzymskim, I Statut recypował wiele elementów romanistycznych”⁶⁷.

⁵⁴ LKD, Nr. 754, p. 129.

⁵⁵ Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, s. 37.

⁵⁶ Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, s. 37; LKD, Nr. 754, p. 129.

⁵⁷ Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, s. 37; LKD, Nr. 2190, p. 362–363.

⁵⁸ Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. H. Lulewicz, A. Rachuba. Kórnik, 1994, nr 935, s. 127.

⁵⁹ Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, s. 39; LKD, Nr. 1451, p. 254–255.

⁶⁰ Błaszczyk G. Diecezja Żmudzka. Ustrój, s. 49–51, nr 12; LKD, Nr. 1451, p. 254–255.

⁶¹ Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, s. 39–40. Zob. też: Bardach J. Statuty litewskie, s. 18.

⁶² Bardach J. Statuty litewskie, s. 18; *idem*. Pomniki prawa doby Renesansu w Europie Środkowo-Wschodniej. Warszawa, 1999 (dalej – Bardach J. Pomniki prawa), s. 21.

⁶³ Błaszczyk G. Diecezja Żmudzka. Ustrój, nr 14, s. 53. Por. LKD, Nr. 1045, p. 185–18, gdzie podano, że zmarł krótko przed 11 lutego 1534 roku oraz w 1533 roku.

⁶⁴ Pawlikowska W. Wileńska kapituła katedralna, nr 7, s. 439. Por. LDK, Nr. 2491, p. 409–410, gdzie bez odesłania do źródła informacji, podano rok 1546. Być może wydawcy zasugerowali się datą podaną przez Ochmańskiego, Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, nr 93, s. 41, gdzie w przypisie autor wyjaśnia, że „data śmierci pozostaje nieznana z powodu braku akt kapitulnych”.

⁶⁵ Bardach J. Statuty litewskie, s. 18; Bardach J. Pomniki prawa, s. 22.

⁶⁶ Zob. Lizisowa M. T. Język Kodeksu Olszewskiego (1550). Z recepcji staropolskiego języka prawnego-sądowego w Wielkim Księstwie Litewskim w szesnastym wieku. Kraków, 2000 (dalej – Lizisowa M. T. Język Kodeksu Olszewskiego (1550)), s. 11–12; Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. The History of Lithuania Before 1795. Vilnius, 2000, p. 203; Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.). Вильнюс, 2004, с. 60; Godek S. Elementy prawa rzymskiego w III Statucie litewskim (1588). Warszawa, 2004 (dalej – Godek S. Elementy prawa rzymskiego), s. 29–30, gdzie znajduje się podsumowanie stanu badań i dalsza literatura.

⁶⁷ Godek S. Elementy prawa rzymskiego, s. 30.

W okresie między rokiem 1511⁶⁸ a 1525⁶⁹ lub 1526⁷⁰ kanonikiem wileńskim był Jan Albin z Krakowa († c. 1529⁷¹). W 1504 roku Albin został inkorporowany do Akademii Krakowskiej, gdzie był profesorem wydziału prawa. Jako senior bursy prawników posiadał altarię św. Jana⁷², zatem teoretycznie powinien był wykładać czwartą księgę *Dekretalów* Grzegorza IX – zbioru prawa kanonicznego⁷³. 9 października 1509 roku był również surogatem oficjała i wikariusza generalnego Bernardyna Gallellusa z Zadaru⁷⁴. Krakowska kariera Albina nie trwała jednak długo: w semestrze zimowym 1510/1511 za zaniedbywanie obowiązków został wydalony z Akademii⁷⁵. W źródłach Albin występuje jako doktor prawa kanonicznego⁷⁶, kanclerz biskupa Wojciecha Radziwiłła⁷⁷ oraz Jana Latańskiego (późniejszego arcybiskupa gnieźnieńskiego i prymasa Polski). Posiadał zatem gruntowne wykształcenie prawnicze, które miał okazję wykorzystać i rozwinąć na gruncie Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Do humanistycznego kręgu prałatów i kanoników, którzy potencjalnie mogli być redaktorami statutów, zaliczyć trzeba również notariusza publicznego i protonotariusza apostolskiego, prałata prepozyta i kanonika wileńskiego Wawrzyńca Międzyzyleskiego († 1529⁷⁸), autora *Opisu potęgi tureckiej*⁷⁹, memoriału zre-

⁶⁸ Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, s. 40; LKD, Nr. 792, p. 134–135.

⁶⁹ Cracovia Lithuanorum saeculis XIV–XVI, Nr. 162, p. 138.

⁷⁰ Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, s. 40.

⁷¹ W 1529 r. Albin udał się do Rzymu, gdzie został zraniony *per lancearios Germanos vulneratus*. Leczenie nie przyniosło rezultatu – zmarł w Padwie. Zob. *Barycz H.* Z dziejów humanizmu w Polsce. Kto z Polaków sprawował lekturę retoryki w Uniwersytecie Bolońskim w roku 1519–1520? // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. T. 23, 1978, s. 29.

⁷² Cracovia Lithuanorum saeculis XIV–XVI, Nr. 101, p. 116.

⁷³ Więcej na temat *Dekretalów* Grzegorza IX zob. *Subera I.* Historia źródeł i nauki prawa kanonicznego. Warszawa, 1977, s. 97–102.

⁷⁴ *Knapik E.* Akta oficjalu i wikariatu generalnego krakowskiego do połowy XVI wieku. Kraków, 2010, s. 223; *Krzemieniecki J.* Bernardinus Gallellus de Jadra vicarius et officialis generalis Cracoviensis 1509–1517 ex actis et documentis potissimum manuscriptis deprompsit atque enarravit. Cracoviae, 1934.

⁷⁵ Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, s. 40.

⁷⁶ LMAVB RS, ACV, I, f. 31, § 34; f. 49v, § 92. Zob. też: Najstarsza księga promocji wydziału sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1402–1541 / Wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska. Warszawa, 2011, s. 261.

⁷⁷ Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, s. 18; LKD, Nr. 792, p. 134–135.

⁷⁸ Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, s. 40; LKD, Nr. 1149, p. 208–209.

⁷⁹ *Maćkowiak J.* Wawrzyniec Międzyzyleski jako autor memoriału pt. *Descriptio potentie Turcie*. O tatarach krymskich z 1514 roku // Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku. Studia ofiarowane Prof. dr. hab. Jerzemu Ochmańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin / Red. G. Błaszczuk, A. Kijas. Poznań, 1994, s. 87–94.

dagowanego w kancelarii królewskiej na podstawie dostarczonych przez służbę dyplomatyczną informacji⁸⁰.

Na tym etapie trudno jednoznacznie wyrokować, który (którzy) z wymienianych duchownych zreagował (zreagowali) kapitulne statuty. Niemniej wśród wzmiankowanych osób wypada szukać redaktorów. Dalszych wskazówek dostarcza metryka kapitulna. Z tego źródła wynika, kto – przynajmniej teoretycznie – mógł współtworzyć statuty, ponieważ rezydował przy katedrze w Wilnie i brał czynny udział w obradach kapitałnych⁸¹. Ponadto właśnie metryka dostarczyć może informacji i rzucić nowe światło na etapy powstawania⁸² oraz podstawy źródłowe statutów. Należy pamiętać, że dekrety były uchwalane na posiedzeniach kapituły.

Tytułem przykładu 13 października 1522 roku w posiedzeniu kapitulnym, podczas którego uchwalono dekret o nienakładaniu nowych podatków na poddanych mieszkających w majątkach kapitulnych *De non imponendis novis contributionibus* (przepis ów prawdopodobnie z czasem został wciągnięty do zbioru statutów), udział wzięli prałaci: kustosz Jan Filipowicz i dziekan Mikołaj Wieźgajło oraz kanonicy: Albert Rozan († 1529⁸³), Marcin z Dusznik († 1527⁸⁴), Jan Sylwiusz Amatus, Stanisław Dąbrówka Wilamowski († przed 3 lipca 1551⁸⁵), Wojciech Wieleżyński, Mikołaj z Wolborza († 1534⁸⁶), Rafał Chotecki († przed 15 sierpnia 1531⁸⁷) oraz notariusz⁸⁸. Wszystkich, prócz notariusza, uznać mogę za dekretoodawców. W tym samym składzie został także uchwalony dekret o kopcach granicznych⁸⁹, który – jak przypuszczam – mógł być podstawą źródłową statutu nr 39 *De coppis*⁹⁰.

⁸⁰ Zarzycki W. Dyplomacja hetmanów w dawnej Polsce. Warszawa, 1976, s. 117.

⁸¹ Zagadnienie rezydencji oraz kumulacji beneficjów przez prałatów i kanoników wileńskich zostało omówione przez Pawlikowską, *Pawlikowska W. The Challenge of Trent*, p. 37–56. Później na problem rezydencji plebanów wskazała Reda Bružaitė, *Bružaitė R. Klebonų rezidavimo problema Vilniaus ir Žemaičių vyskupijose XV amžiuje – XVI amžiaus trečiąjame ketvirtyje // Lietuvos istorijos studijos*. T. 29, 2012, p. 54–70.

⁸² Ulanowski B. O pracach przygotowawczych do historii prawa kanonicznego w Polsce. Kraków, 1887, s. 14.

⁸³ Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, nr 80, s. 39; podobnie LKD, Nr. 77, p. 30–31, choć bez odsyłacza do źródła informacji.

⁸⁴ Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, nr 86, s. 41; LKD, Nr. 1272, p. 227–228.

⁸⁵ Pawlikowska W. Wileńska kapituła katedralna, nr 8, s. 442–446. W LKD, Nr. 2195, p. 363–364 błędnie wskazano datę 9 V 1551 r. z odesłaniem do rękopisu z LMAVB RS, ACV, III, ff. 11v–12.

⁸⁶ Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, nr 94, s. 42; LKD, Nr. 1440, p. 253.

⁸⁷ Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, nr 95, s. 42; LKD, Nr. 2051, p. 346.

⁸⁸ LMAVB RS, ACV, I, f. 55v, § 142.

⁸⁹ LMAVB RS, ACV, I, f. 55v, § 144.

⁹⁰ Pawlikowska-Butterwick W., Jovaiša L. Vilniaus ir Žemaičių katedrų kapitulų statutai, p. 318.

Przyjęłam, że pierwsze XVI-wieczne statuty kapituły wileńskiej nadane zostały w 1515 roku. Z metryki kapitulnej w istocie wyziera, że rok 1515 był ważny dla ustawodawstwa, wówczas uchwalono bowiem kilkanaście dekretów. Niemniej jednak główna część znanego mi zwodu najprawdopodobniej powstała w okresie 1515–1522. W tym kontekście prawdopodobniej brzmi hipoteza o Mikołaju Wieżgajle, mającym rzekomo wpływ na tenor I Statutu litewskiego z 1529 roku. Wieżgałło był sekretarzem królewskim w okresie, kiedy powstawał I Statut litewski (od 1522 roku)⁹¹, o tym była mowa wyżej, ale także – jak wynika z moich ustaleń – aktywnie uczestniczył w posiedzeniach, na których uchwalono kapitulne dekryty – podstawy źródłowe statutów.

Kolejnymi postaciami aktywnie uczestniczącymi w posiedzeniach, podczas których kapituła dyskutowała, a następnie redagowała dekryty byli Jan Sylwiusz Amatus oraz Jan Albin. Wzmiankowani duchowni, z wykształcenia doktorzy prawa, stosunkowo często reprezentowali interesy kapituły, np. 15 października 1520 roku przedstawili legatowi papieskiemu Zachariaszowi Ferreri oblatę, czyli wpis aktu prawnego do ksiąg sądowych, wyroku rozjemczego między biskupem a kapitułą wileńską z 22 września 1486 roku⁹². Co więcej, w 1522 roku Janowi Sylwiuszowi przypadło w udziale dzieło przeredagowania i uporządkowania⁹³ oraz uaktualnienia statutów kapitulnych⁹⁴. Choć trudno wyrokować na temat skali jego wkładu, to bez wątpienia wybór kapituły nie był przypadkowy. Jan Sylwiusz posiadał doktorat z prawa zdobyty w Padwie, ponadto w Akademii Wiedeńskiej był profesorem prawa rzymskiego⁹⁵. W 1499 roku przybył do Krakowa, gdzie rozpoczął karierę jako nauczyciel greki. Potem został wychowawcą Zygmunta Augusta⁹⁶.

Kolejną, czwartą i kluczową postacią, której umiejętności, wiedza i doświadczenie mogły mieć wpływ na tenor dekrytów, a pośrednio także statutów, jest magister sztuk wyzwolonych Stanisław Dąbrówka. Nie tylko dlatego, że uczestniczył w posiedzeniach kapituły, podczas których dyskutowano uchwały, ale przede wszystkim dlatego, że jako delegat kapituły wileńskiej wielokrotnie brał

⁹¹ Ochmański J. Biskupstwo wileńskie, nr 81, s. 39–40.

⁹² Zob. Regesty dokumentów diecezji wileńskiej z lat 1507–1522 Jana Fijałka i Władysława Semkowicza / Opr. G. Błaszczyk // *Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica*. T. 9, 2003, nr 127, s. 269.

⁹³ LMAVB RS, ACV, I, f. 51v, § 111. Zob. też: *Quirini-Popławska D.* Działalność Włochów w Polsce w I połowie XVI wieku na dworze królewskim, w dyplomacji i hierarchii kościelnej. Wrocław, 1973 (dalej – *Quirini-Popławska D.* Działalność Włochów w Polsce), s. 121.

⁹⁴ LMAVB RS, ACV, I, f. 77, § 282.

⁹⁵ *Quirini-Popławska D.* Działalność Włochów w Polsce, s. 32–33.

⁹⁶ *Barycz H.* Z dziejów polskich wędrowek naukowych za granicę. Wrocław, 1969, s. 67.

udział w synodach prowincjonalnych⁹⁷, które miały fundamentalne znaczenie w procesie kształtowania prawa partykularnego⁹⁸. Jak podaje Jakub Sawicki, „delegat diecezji wileńskiej równie dobrze mógł działać na synodzie prowincjonalnym na podstawie instrukcji kapituły, która go przecież wybrała, lub nawet mandatu samego biskupa, a pewne jest, że jechał do Łęczycy dla poruszenia tam spraw dotyczących duchowieństwa, Rzeczypospolitej oraz całej diecezji i kościoła wileńskiego, że przeto niezależnie od instrukcji, którą niewątpliwie otrzymał był, znać musiał dokładnie stan diecezji, jej braki i bolączki, a to na podstawie konkretnych danych”⁹⁹. Na podstawie przeprowadzonej analizy treści statutów kapitulnych oraz dekretów uchwalonych na kapitułach mogą konstatować, że przepisy synodów prowincjonalnych w istocie były podstawą źródłową statutów.

Podsumowując powyższe wywody, najbardziej prawdopodobnymi redaktorami statutów kapituły wileńskiej mogli być: Jan Amatus, Jan Albin, Mikołaj Wieżgajło, Wacław Czyrka i Stanisław Dąbrówka.

W przypadku statutów kapituły żmudzkiej kwestia ich autorstwa i redakcji wydaje się być mniej skomplikowana. Paradoksalnie, po części za sprawą stanu zachowania źródeł. Na polecenie biskupa Jana Domanowskiego ich opracowania dokonał Piotr Roizjusz. Niestety skąpo zachowana baza źródłowa uniemożliwia przedstawienie i przybliżenie etapów ich postawiania. Cała nasza wiedza na ten temat pochodzi z przedmowy do Konstytucji¹⁰⁰.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę na kluczowy dla tematu czasownik performatywny „ustanawiamy” (*statuimus*), który wprowadza normę prawną. Czasownik ten występuje w tej samej formie zarówno w kapitulnej metryce, jak i w zbiorze statutów. Zastosowana forma wskazuje na ustawodawcę. Jeszcze w XIV wieku w charakterze ustawodawcy kapitulnego zwykle występował biskup. Jednak już Stanisław Zachorowski wykazał, że do faktu nadania statutów kapitule przez biskupa nie należy podchodzić literalnie. Biskupi, nadając kapitułom statuty, bynajmniej nie narzucali im praw, lecz działali za zgodą i poradą kapituły. Natomiast w ściśle interesującym mnie XVI wieku zaczynają

⁹⁷ LMAVB RS, ACV, I, f. 109, § 411; ACV, I, f. 149, § 542; ACV, II, f. 113v–114. Zob. też: Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne, t. 2: Synody diecezji wileńskiej i ich statuty / Wyd. i opr. J. Sawicki. Warszawa, 1948 (dalej – *Sawicki J.* Concilia Poloniae), s. 5.

⁹⁸ Góralski W. Synody w historii kościoła w Polsce. Szkic do dziejów ustawodawstwa synodalnego // Studia Płockie. T. 27, 1999, s. 149.

⁹⁹ *Sawicki J.* Concilia Poloniae, s. 13.

¹⁰⁰ Appendix continens documenta Capitulum Samogitiense spectantia, cz. II // Constitutiones Capituli Metropolitani Basilicae Archicathedralis Kaunensis. Kaunas, 1939 (dalej – Appendix continens), p. 41–43; *Pawlikowska-Butterwick W., Jovaiša L.* Vilniaus ir Žemaičių katedrų kapitulų statutai, p. 345–347.

się pojawiać statuty uchwalane przez same kapituły, co świadczy o uzyskaniu przez kolegia samodzielności na polu ustawodawczym. Prawo wydawania ustaw było jednym z elementów świadczącym o korporacyjnym charakterze kapituł¹⁰¹. Niemniej jednak w XVI wieku możemy spotkać dekryty (przepisy uchwalone na posiedzeniach), w których zaznaczono, że uchwaliła je kapituła oraz biskup. Zdaniem Wojciecha Góralskiego tego typu normy należy traktować jako „uchwalone przez kapitułę przy współudziale biskupa, obecnego na danej sesji”, podczas której zapadła decyzja¹⁰².

W tym kontekście dość unikatowym przykładem zdają się być *Konstytucje* żmudzkie z 1561 roku. Informacje zawarte w przedmowie wskazują, że ustawodawcą (i zleceńodawcą) był biskup Jan Domanowski. Zatem wydawać by się mogło, że nie wszystkie kolegia kanonickie w XVI wieku uzyskały samodzielność na polu ustawodawczym¹⁰³. Ta kwestia również wymaga dalszych studiów. Analizując sformułowania wstępne poszczególnych statutów, moją uwagę zwraca fakt, iż niektóre opatrzone zostały zwrotem *nos Joannes Domanovius*. Występowanie takiego zwrotu świadczyć może o tym, że podstawę źródłową statutu stanowiła norma prawna, którą dla kapituły wydał biskup¹⁰⁴. W takim razie postawić należy pytanie, co z pozostałymi uchwałami *Konstytucji*? Pomimo, że zwód *Konstytucji* został uchwalony za zgodą kapituły i nadany jej przez Domanowskiego, to wybitnie nie można oprzeć się interpretacji, że ciężar ich ułożenia, a zarazem autorstwo i redakcję przypisać należy Piotrowi Roizjuszowi¹⁰⁵. Natomiast o rzeczywistym wkładzie kapituły jest trudno orzekać wobec braku źródeł.

Roizjusz przybył na Litwę zdobywszy wcześniej wiedzę i doświadczenie w zakresie prawa rzymskiego w Padwie, Bolonii i Krakowie. W Wilnie około 1551 roku został sędzią sądu asesorskiego dla miast na prawie magdeburskim. Mimo, że moja wiedza na temat wykształcenia Jana Domanowskiego nadal pozostaje wielce niepewna¹⁰⁶, to obaj duchowni, wraz z kanonikiem wileńskim Stanisła-

¹⁰¹ Zachorowski S. Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich, s. 136–137.

¹⁰² Góralski W. Kapituła katedralna w Płocku, s. 216.

¹⁰³ Por. Góralski W. Kapituła katedralna w Płocku, s. 213.

¹⁰⁴ Appendix continens, s. 41, 44, 49, 54, 77, 79; Pawlikowska-Butterwick W., Jovaiša L. Vilniaus ir Žemaičių katedrų kapitułų statutai, p. 345, 347, 352, 356, 379, 381.

¹⁰⁵ Na temat realnej pracy prałatów i kanoników na rzecz kapituł zob. Pawlikowska-Butterwick W. Księgozbiór biblioteki katedralnej w Wilnie z końca XVI wieku // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. T. 56, 2012, s. 162–164; *eadem*. A „Foreign” Elite? The Territorial Origins of the Canons and Prelates of the Cathedral Chapter of Vilna in the Second Half of the Sixteenth Century // Slavonic and East European Review, 92, 2014, 1, p. 45–47.

¹⁰⁶ Zdaniem konfratry z kapituły Wacława Czyrki Domanowski nie posiadał stopni naukowych: LMAVB RS, ACV, II, f. 60-61, § 139. Zob. też: Błaszczuk G. Diecezja żmudzka. Ustrój, s. 58–59.

wem Narkuskim, wzięli udział w pracach nad redakcją II Statutu litewskiego. Oficjalnie Roizjusz wszedł do Komisji po śmierci Jana Domanowskiego, jednak wcześniej był jego doradcą, a może nawet ghostwriterem niektórych pism Domanowskiego¹⁰⁷. W każdym razie obaj duchowni ściśle ze sobą współpracowali i dziś nie sposób przesądzić o ich wkładzie indywidualnym. Niemniej generalnie w przypadku statutów kapituł wileńskiej i żmudzkiej trudno oprzeć się odczuciu, że wkład biskupów w ich redakcję był w większej mierze nominalny.

Last but not least: należy zastanowić się nad kwestią komu – w sensie dosłownym – przypadło dzieło spisania statutów oraz komu zawdzięczamy powstanie dokumentów kapitulnych. Otóż prócz członków kapituły – prałatów i kanoników – w posiedzeniach miał prawo, a wręcz obowiązek uczestniczyć notariusz, przez co protokoły i inne dokumenty wychodzące spod jego ręki były „jego dziełem”, choć przekazy źródłowe nie zawsze sprawiedliwie oddają zasługi notariuszy. Wybór notariusza spoczywał na kapitule¹⁰⁸, która zwykle elekcji dokonywała podczas posiedzeń.

Z tenoru przysięgi składanej przez notariuszy podczas obejmowania stanowiska (*Forma iuramenti a Notario electo praestandi*) oraz statutu nr 68 *De Notario capitulari* mogę wnioskować na temat ich obowiązków¹⁰⁹. Podstawowym zadaniem notariuszy kapitulnych było umiejętne redagowanie i sporządzanie dokumentów oraz prowadzenie metryki kapitulnej na bieżąco. To zaś implikowało obowiązek uczestnictwa we wszystkich rodzajach posiedzeń kapitulnych. Na wypadek choroby lub w razie wyjazdu notariusza wymagano odeń, by znalazł odpowiedniego zastępcę. Ponadto notariusz – z reguły – czytał kapitulne statuty na początku sesji generalnych. Zatem obowiązki nań ciążyące były rozległe i wymagały stałej rezydencji. Również w przedmiotowej kwestii statutów kapituły wileńskiej zachowały się informacje – choć szczątkowe – wskazujące na udział notariuszy w wielkim dziele kodyfikacyjnym.

Pod datą 4 października 1535 roku do akt wpisano dekret *Decretum ut statuta capituli in pergameno scriberentur*. Wówczas kapituła podjęła decyzję, aby swemu notariuszowi Wawrzyńcowi zlecić przepisanie statutów kapitulnych na pergaminie. Decyzję uzasadniono potrzebą zapewnienia im większej trwałości. Eksprokuratorowi kanonikowi Andrzejowi Nadborowi polecono, aby przeznaczył

¹⁰⁷ Bardach J. Statuty litewskie, s. 30–33. Por. Lizisowa M. T. Język Kodeksu Olszewskiego (1550), s. 12–13. Zob. też: Ivinskis Z. Protestantizmo klestėjimo metai ir jo kritimo ženklai // *idem*. Rinktiniai raštai, vol. 4, Krikščionybė Lietuvoje. Roma, 1987, p. 262; Rabikauskas P. Krikščioniškoji Lietuva: istorija, hagiografija, šaltiniotyra / Sud. L. Jovaiša. Vilnius, 2002, p. 152.

¹⁰⁸ Zachorowski S. Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich, s. 152.

¹⁰⁹ Pawlikowska-Butterwick W., Jovaiša L. Vilniaus ir Žemaičių katedrų kapitułų statutai, p. 330, 336.

na ten cel kwotę 10 florenów¹¹⁰. Czy zadanie zostało zrealizowane? Niestety nie posiadam na ten temat informacji. Jednakże do kwestii rychło nie powrócono, a przynajmniej nie zostało to odnotowane w znanych mi źródłach. Również nie posiadam informacji o zachowaniu pergaminowej kopii statutów, choć o istnieniu takowej dowiadujemy się z notki z 8 lutego 1572 roku. Wówczas, po instalacji Melchiora Giedroycia na prałaturę kustodię, odczytano większą część pergaminowego statutu¹¹¹. Informację potwierdza zapis z 9 maja 1574 roku, w którym również wspomniano o statucie pergaminowym¹¹².

Funkcje notariuszy w wileńskiej kapitule katedralnej, podobnie jak w innych kapitułach, teoretycznie mogły pełnić tylko osoby o znanej uczciwości, godne zaufania oraz odznaczająca się pilnością i dokładnością w sztuce sporządzania dokumentów. Każdy nowo obrany notariusz, składając przysięgę, zobowiązywał się do uważnego śledzenia przebiegu obrad, a później przelewania na papier najważniejszych postanowień. Zatem w zależności od umiejętności i osobistych predyspozycji osób spisujących akta dysponujemy wcale bogatym i różnorodnym co do charakteru i szczegółowości materiałem źródłowym. Każdy dokument należy traktować nie tylko jako źródło informacji o gremium kapitulnym, ale także o osobie, która go sporządziła. Pozostawione i zachowane do naszych czasów protokoły z obrad, statuty, dekrety są świadectwem nie tylko spraw, o których wspominają, ale także wykształcenia, odebranej edukacji, umiejętności, zdolności i wrażliwości osoby, która je opracowała i wpisała do ksiąg.

Reasumując, statuty kapituły wileńskiej wyprzedziły I Statut litewski, a statuty żmudzkie wyprzedziły powstanie II Statutu litewskiego. Wszystkie statuty przeżyły Rzeczpospolitą. Rola Roizjusza w redakcji statutów żmudzkich i jego wkład do II Statutu jest przedmiotem dyskusji naukowych. Ustalenie autorów i redaktorów statutów wileńskich jest trudniejsze – wymaga analizy zarówno kompetencji członków kapituły, jak i ich faktycznego wkładu w kapitulne sprawy. Jest ona możliwa w oparciu o protokoły z posiedzeń. Wieźgajło, wysunięty jako współredaktor I Statutu, był prawdopodobnie jednym z autorów/redaktorów statutów wileńskich. Razem świadczy to o kulturze prawnej oraz wkładzie członków kapituł do monumentów prawa świeckiego. W rozwoju tej kultury należałoby też docenić mniej spektakularną i bardziej anonimową, lecz ważną rolę notariuszy kapitulnych.

¹¹⁰ LMAVB RS, ACV, II, f. 28v–29, § 88.

¹¹¹ LMAVB RS, ACV, V, f. 52v, § 165.

¹¹² LMAVB RS, ACV, V, f. 133, § 398.

VYSKUPAI, PRELATAI, KANAUNINKAI IR NOTARAI. VILNIAUS IR ŽEMAITIJOS KATEDRŲ DVASININKAI IR LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS TEISĖKŪRA BEI TEISINĖS KULTŪROS RAIDA RENESANSO EPOCHOJE

Wioletta Pawlikowska-Butterwick

Santrauka

Renesanso ir baroko laikų Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė (LDK) pasižymi daugybe laimėjimų – teisės kodifikacija, Vilniaus akademijos įsteigimas ir veikla. Unijos – Liublino ir Brastos – sutvirtino tautų ryšius. Visuose tuose įvykiuose ir procesuose dalyvavo dvasininkija, sutelkta Vilniaus ir Medininkų katedrose.

Be abejonės, Vilniaus ir Žemaitijos kapitulų statutai drauge su trimis Lietuvos Statutais (1529, 1566, 1588) yra teisinės kultūros paminklai, geriausiai paliudijantys LDK vaidmenį XVI a. Europos žemėlapyje.

Statutai yra konkrečių žmonių kūrinys. Vilniaus kapitulos statutų tyrimas leidžia kelti hipotezę, kad jie gimė kaip asmenų grupės – Vilniaus kapitulos narių (tikėtinausi redaktoriai: Janas Amatus, Janas Albinas, Mikalojus Viežgaila, Vaclovas Čirka ir Stanislovas Dombruvka) – darbo rezultatas, nors oficialiai juos kapitulai suteikė Vilniaus vyskupas Albertas Radvila. Žemaitijos kapitulos statutų autorystės ir redagavimo problema, regis, mažiau komplikauta. Vyskupo Jono Domanovskio pavedimu juos baigė rengti Petras Roizijus. Minėti dvasininkai per ilgą laikotarpį LDK katedrose subūrė tam tikrą terpę. Be to, drauge su Vilniaus kanauninku Stanislovu Gabrielavičiumi Narkuskiu buvo Antrąjį Lietuvos Statutą rengti sudarytos komisijos katalikiškosios dalies nariai. Šiai komisijai taip pat priklausė iš Vieliunės kilęs abiejų teisių daktaras Augustinas Rotundas Mieleškis, vėliau darbavęsis dar ir Trečiąjį Lietuvos Statutą rengusioje komisijoje. Tai liudija ir apie teisinę kultūrą, ir apie kapitulos narių indėlį rengiant pasaulietinės teisės paminklus. Tos kultūros raidoje reikėtų taip pat įvertinti mažiau matomą ir labiau anoniminį, bet labai svarbų kapitulos notarų vaidmenį.

Iš lenkų kalbos išvertė I. Valikonytė